

Tippe Tue, «Småfylla» Oline og
«TVANGEN» I BERGEN

*Amalie Skrams portrett
av tvangsarbeid i Hellemyrfsfolket*

S Amalie Skrams naturalistiske epos «Hellemyrfsfolket» skildrer hun en gatescene fra Bergen i 1850-årene der den forfyllede byoriginalen Tippe Tue sammen med den eldre kvinnen Oline, også kalt Småfylla, vakler bortover gaten på Stølen. De to har kurs mot Olines datter, madam Tønnesen, for å tigge om noen drikkepenge. Rundt seg har de en skokk av unger som på kjuagutters vis holder ap med de to. Trappen opp til Tønnesen bruker den rappkjeftede Tippe Tue som prekestol, der han blant annet legger ut om sitt forhold til tvangsarbeidsanstalten («Tvangen») i Bergen:

«Aldri såsnart e' eg utsluppen av Tvangen, før di står færdi me' sjau te meg. – Men di tør 'kje ant – de e' rædde for kjeften min, hi, hi, hi,». Han knep øinene sammen og lo hest. «Denne fordømte nymotens innretningen, dette tvangsskaberakle, som di har funne op te kors og plage for Guss skapninger. – Men meg ska' di' ikkje få bokat me'. – Itemitt, sa fanen, då han sto' på prækestolen» – han slo i rekkverket, slang overkroppen bakover og utstøtte et hyl av latter.¹

På 1850-tallet, da dette skal ha utspilt seg, var tvangsarbeidsanstalten korrekt en forholdsvis ny institusjon. Den ble etablert i 1843, og med hjemmel i fattigloven av 1845 kunne myndighetene med tvang sette folk til arbeid på arbeids- huset, om de etter loven ble funnet kvalifisert til det. Edvard Beyer skriver i Norges litteraturhistorie at Amalie Skram søkte å skildre virkeligheten med dokumentarisk sannferdighet.² Han forklarer videre at både Tippe Tue og Oline er tegnet etter levende modeller, de skal begge ha vært kjente bergenske gatefigurer fra Amalie Skrams barndom. Hun ble født i 1846. Gunnar Staalesen skriver at hun i barndommen opplevde både Tippe Tue og Småfylla og bivånte hvordan de ble fulgt av ungeflokker når de ravet fulle gatelangs.³

Tippe Tue het egentlig Anders Olsen Thue og var drager, født i Korskir- kens sogn i 1803, og gift med sin Elisabeth (Lisebeth) i 1833.⁴ Han var 29 år,

Tegning av Hans Genhard Sørensen

«Da de hadde gått litt, stod Tippe Tue stille og stakk to fingerstumper ned i vestelommen.

«Eg trur, eg skal ha fire skjelling tebakes», sa han. «Har du nokke te splejse me', Oline, så skal vi få oss en gla' aftning?»

«Di slår tølene sine sammen, di skifter boe' sitt! Hurra for Tippe Tue og Småfylla», skrek de omkring dem, og i sin glede puffet de til Oline og trakk i Tippe Tues dragertau».

hun var 46 år. Gjennom Amalie Skram lar Tippe Tue oss forstå at han stadig vekk ble sluppet ut fra tvangsarbeidsanstalten. Vi vet også gjennom protokollene til tvangsarbeidsanstalten at han faktisk ble innsatt der, men bare én gang. Den 1. august 1859 bestemte politiet at han skulle sitte der i én måned, noe han også gjorde. Selv om det bare ble denne ene gangen på «Tvungen», førte drukkenskapen ham i konflikt med myndighetene på andre måter. Han havnet flere ganger i drukkenskapsarresten og måtte også to ganger på 1850-tallet sitte noen dager i fengsel fordi han ikke kunne betale ilagte bøter for ulike politiforsetelser.

Oline, i motsetning til Tippe Tue, er så vidt vites ikke identifisert, og følgelig er det vanskelig å finne henne i de historiske kildene etter tvangsarbeid. Men også hun stod i Amalie Skrams episke verk i fare for å bli satt inn, etter initiativ fra datteren Ingeborg, eller Madam Tønnessen, som hun ble gift som. I etterkant av opptrinnet som Oline og Tippe Tue laget på trappen hennes, oppsøkte datteren sin bror for å overtale ham til å bli med på et felles initiativ for å sette moren på «Tvungen». Men broren satte seg imot:

«Eg kom ner for te snakke me' deg om mor, men slikke grove mennesker!». Hun stod og pillet på sjalsnålen med de lubne fingrer, som i de blåfiolette trådhansker så ennu tykke ut, og trakk den frem og tilbake. «Men de' sejer eg deg, at hvis de' e' så, du ikkje ve gjøre alvor av te få hinner inn på Tvungen, så sitter eg Tønnesen te de'»

«Ja, sitt vekk for meg», brummet Jens. «Kå mange ganger ska' eg seje deg, at di ikkje tar andre på Tvungen, enn di, så hører te byens gjestrikt?»

«De e'kje sannt! Eg vet, der e bondefolk derinne, eg har forhørt meg om de'. Når en bare gjer inn et andragende.»

«Men ka kunde de' nøtte?» avbrøt Marthe. «Om et hallt år vilde hon jo komme ut igjen, så va' vi like nær. – De' e' jo den lengste ti' nokken bler der av gangen.» For betaling kan di få fast plass der», sa madam Tønnesen.

«Ja, d'e' de' same, Ingeborg.» Jens tok hardt i, «eg sejer deg engang for alle, at eg aldri i verden ve være vi' på te bringe den spott og skam over mor min.»

«Skam og spott!». Madam Tønnesen nesten vrent øinene, «du synes kanskje ikkje, der e' nok av de' i forveien? At hon går langs gatene me' Tippe Tue, d'e' vel heder og ære de', vet eg.»

«Ja d'e' sannt osså», mumlet Sivert borte fra sengebenken. Han var enig med fasteren denne gang.

Tippe Tue slik kunstmaleren Julius Holck busket ham fra sin barndom; topphue, skjegg, tresko og med dragertauet over skulderen.

Jo Gjerstads samling

«E' der nokken, så snakker te deg?» buste Jens hen imot ham. «Ti du bare stille.»
«Nei Sivertmann, de' nøtter nok ikkje å snakke din far te fornuft, så har han vorre alle dager,» sa Ingeborg bittersøtt.
«Eg ve'kje ha nokken befatning me' de'!» ropte Jens. «Går Pitter Tønnesen te forstanderskape', så vær vis om, at eg ska' osse gå der. Så lenge Gud tillater, at hun farer frem så hun gjør, så har han vel en slags mening me' det.»⁵

Dette er en sjelden skjønnlitterær beskrivelse av tvangsarbeidet i Bergen som fenomen, og den peker også på den del interessante trekk ved det. Er hennes portrett av anstalten troverdig? I denne artikkelen vil jeg gå gjennom noen av forestillingene hun skapte av «*tvangsskaberakle*», og sammenligne Skrams versjon med den som de historiske kildene etter tvangsarbeidet i Bergen gir.

«Denne fordømte nymotens innretningen ...»

Omtalen av tvangsarbeidsanstalten er fra boken *To venner*, som utkom i 1888, men handlingen utspilte seg på 1850-tallet. Tippe Tue omtalte da som vist anstalten, eller «*tvangsskaberakle*» som han foraktfullt omtalte den, som en nymotens innretning. Det er riktig. Det var først med fattigloven av 1845 at myndighetene, i praksis først og fremst ved politiet, fikk hjemmel til å sette folk på tvangsarbeid. Anstaltene var kommunale, og det var frivillig for kommunene å etablere dem. De store byene, som Bergen og Oslo, gjorde det. Oslo hadde allerede gjort det i 1818, mens Bergen gjorde det et par år før fattigloven formelt gav hjemmel til det. Andre steder kunne flere kommuner gå sammen om det, gjerne på amtsnivå.

Her kunne tiggere bli satt inn om de fikk en dom i politiretten. Den største gruppen var likevel dem som fattigloven omtalte som «*hengivne til Ørkesløshed og Drukkenskap og af den Grund ikke kunne lovlig ernære sig*». Innsettelse kunne skje uten noen form for rettslig avgjørelse, det var tilstrekkelig at en av politiets embetsmenn skjønnsmessig vurderte potensielle tvangsleder som kvalifiserte til det. Fram til 1894 behøvde ikke politiet å begrunne innsettelse, og de måtte heller ikke journalføre hvorfor de besluttet dem. For mange tvangsarbeidere er innførselen i protokollen til anstalten det eneste sporet etter innsettelsen. I «Hellemyrsfolket» var det snakk om å gå til forstandskapet for å fremme begjæring om innsettelse. Det kunne nok forekomme, men like vanlig var nok å gå direkte til politiet.

På 1850-tallet ble mellom 100 og 200 personer innsatt hvert år i Bergen. På 1860-tallet kunne dette nå opp mot 250 før det falt noe utover i århundret. I 1900 ble en ny løsgjengerlov vedtatt, og satt i kraft fra 1907. Nå falt fattiglovens bestemmelser vekk, og innsettelse krevde en rettslig dom. Det førte til en dramatisk nedgang i tallet på tvangsarbeidere, både i Bergen og ellers i landet. I 1912 ble tvangsarbeidsanstalten i Bergen nedlagt, og de innsatte ble i første omgang overflyttet til Oslo. Tre år senere, i 1915, ble den store statlige

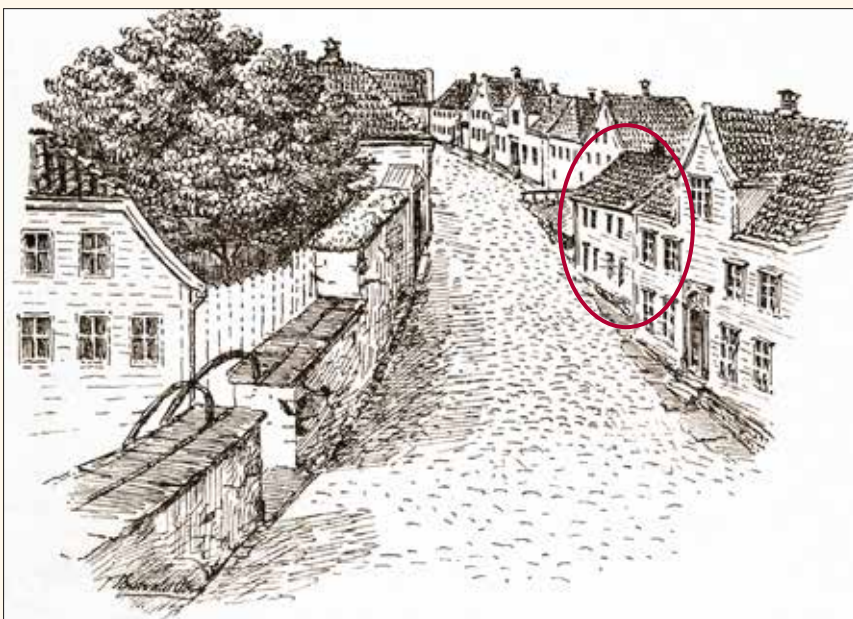
tvangsarbeidsanstalten ved Opstad på Jæren åpnet, og nå skulle alle mannlige tvangsarbeidere sendes dit.

**«... dette tvangsskaberakle, som di har funne op
te kors og plage for Guss skapninger»**

Tippe Tue mente anstalten var til kors og plage for Guds skapninger. Men hvem var disse skapningene? Var Tippe Tue og Småfylla selv typiske tvangslemmer? Begge var alkoholiserte og godt voksne. Olines datter avfeide Tippe Tues spørsmål om han hadde den ære å tale med madam Tønnessen da de banket på med skjellsord: «*Eg ska gje deg ære, ditt fulle drankersvin*». ⁶ Oline må på denne tiden ha vært rundt 60 år og Tippe Tue i 50-årene. Begge vart gifte, den litterære figuren Oline med Sjur Gabriel og Tippe Tue som nevnt med sin Lisebeth. Oline var småbrukerkone fra Hellen utenfor byen, Tippe Tue var drager i Bergen, men synes å ha praktisert yrket sitt noe uregelmessig.

Protokollene til tvangsarbeidsanstalten i Bergen viser at de innsatte hadde visse fellestrekk. ⁷ De fleste av disse var som Tippe Tue menn, bare hver fjerde var kvinne. Mennene kom fra arbeiderklassen og hadde gjerne mer tradisjonelle og ufaglærte arbeideryrker, håndverksyrker utsatt for økende konkurranse eller sterk kapitalisering eller de hadde en løselig tilknytning til arbeidsmarkedet. Sånn var Tippe Tue typisk. Det var få arbeidere fra de nye industriene, men mange dagarbeidere. Aldersmessig var de godt voksne, men tre av fire menn var under 55 år. Tippe Tue var sånn også ganske typisk aldersmessig. De fleste, både menn og kvinner, var i hovedsak i en alder som under normale omstendigheter tilsa at de burde klare å forsørge seg selv. Særlig påfallende er at så mange kvinner var svært unge. Over halvparten av disse var under 35 år, og modus var bare 19 år. Om Oline hadde blitt satt på tvangsarbeid, ville hun sånn sett ha skilt seg noe ut fra de fleste andre kvinnene der.

Det var også typisk at tvangsarbeiderne hadde løse familieforhold. Over 80 prosent av menn over 40 år som ble innsatt på tvangsarbeid i Bergen 1876–88 var enten ugifte (61 prosent) eller i enkestand/skilte (20 prosent). Tilsvarende tall hentet fra folketellingen i 1875 viser at bare 24 prosent av menn over 40 år i Bergen ikke var gifte. Det var ikke tilfeldig at så mange var uten ekteskapelige bånd. Det er ingen tvil om at familieetablering var en stabiliserende faktor for flere menn, både gjennom økende sosial kontroll innen ekteskapelige rammer og stimulering av ansvarsfølelse overfor ektefelle og eventuelle barn. Dessuten ble klientellet på tvangsarbeidsanstalten i minkende grad attraktive på arbeidsmarkedet, og sjansen for å forbli ugift, økte etter hvert som levesettet forverret seg med årene. Tvangsarbeiderne ble typisk stående på utsiden av samfunnet, både når det gjaldt arbeidsmarked og familieliv. Også her skilte de to fra «Hellemyrskfolket» seg ut.

Tegning av Thorvald Olsen

Bjørnar Hassel har gjennom nøye studier av «Hellemys-folket» identifisert Tønnesens hus til å være det daværende Steinkjelleren 13. Husets ene trapp dukker opp to ganger i «To venner». En gang da Sivert bærer sin fetter Hansemann opp den, en annen gang da Hansemanns far, gesell Tønnesen, skubber Oline (Småfylla) ned av den.

Utsnitt av bykartet fra 1880

1876 Liber nr.	Arrestansoms Navn	ant. indbr. ma	Arrest nr.	Arrest sted	Villor	Wid	Arrest tid	Arrest sted	Arrest tid
1	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
2	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
3	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
4	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
5	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
6	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
7	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
8	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
9	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
10	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
11	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
12	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
13	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
14	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
15	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
16	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
17	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
18	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
19	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
20	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
21	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
22	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
23	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
24	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
25	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
26	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
27	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
28	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
29	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest
30	Peter Olsen Præst	9	1	Arrest	Arrest	1876	Arrest	Arrest	Arrest

Protokoll fra «Tvangen» anno 1876.

Drukkenskap var selvsagt også en viktig grunn til innsettelse, i pakt med fattigloven. I et flertall av sakene var nettopp drukkenskap nevnt som en av de kvalifiserte årsakene til tvangsarbeid. Lars Elias Ulfeldt ble i mars 1857 arrestert for *Drukkenskap og Husallarm* og innsatt på tvangsarbeid etter fattiglovens § 45.⁸ I mars 1874 ble Malene Pedersen arrestert en kveld og dagen etter «som henfalden til *Drukkenskap indsat paa Tvangsarbeidsanstalten for 3 – tre – Maaneder*»⁹ Ofte var grunnen til innsettelse en kombinasjon av flere forhold – drukkenskap, manglende fast bosted og manglende økonomiske ressurser, for eksempel til å betale arrestomkostningene ved opphold i fyllearresten:

11.6.1857. Bogbinder Petter Carlsen Ekman arresteret for Drukkenskap og som Huusvild.

Angjældende løsladt af Arresten med Forklaring om at han ankom hertil igaar fra Stavanger for at søge Arbeide. Han er hjemmehørende i Christiania, hvor han i Februar Maaned blev løsladt

af Tvangsarbeidsanstalten sammesteds. Han staar nu blottet for Alt og har Intet til Ophold, har søgt Arbeide men kan intet erholde. Paa Grund heraf bliver han at indsætte paa Tvangen i 1 Mnd. Han kunde ikke betale Arresten.¹⁰

Kjøredreng Jan Torkildsen ble arrestert en kveld i mars 1874 som husvill og satt i arrest. Da han ble løslatt dagen etter, kunne han ikke betale arrestpengene, og ble derfor satt på tvangsarbeidsanstalten.¹¹ Det samme skjedde med Henrik Tobias Monsen Mossevold, som ble arrestert av samme vekteren en god uke senere.¹² Bokbindersvennen Niels Erik Åbergson ble arrestert for drukkenskap i november 1874. Siden han var uten arbeid og penger, ble han i samsvar med fattigloven innsatt på tvangsarbeid i to måneder.¹³ Årsaken til innsettelse i disse tilfellene var vel bare delvis manglende betaling av arrestpengene. Like mye fant politiet det som et bevis, eller i det minste tilstrekkelig indisium, på at de ikke hadde midler til å livnære seg på en lovlig måte.

Men politiet slo ikke bare ned på drukkenskap og eventuell småkriminalitet i tilknytning til det. Mistanke om kriminell aktivitet som ikke kunne bevises, og da først og fremst tyveri, har tydelig i seg selv vært tilstrekkelig motiv for innsettelse, i ly av fattiglovens ordlyd om «*ørkesløshed*». Johan Andreas Nielsen ble en januarkveld i 1858 arrestert for fyll, husbråk og som mistenkt for tyveri. Dagen etter ble han innsatt på tvangsarbeidsanstalten etter fattiglovens § 45.¹⁴ I mai samme år ble Johan Mikalsen

arresteret den foregaaende Dag som mistænkt for Indbrudstyveri. Angjældende blev løsladt af manglende Bevis og da han var uden Penge, Klæder og fast Arbeide, indsat i Tvangsarbeidsanstalten i Henhold til Fattiglovens § 45.¹⁵

Årsaken til arrestasjonen i dette tilfellet var alene mistanke om et konkret lovbrudd, ikke drukkenskap eller lediggang. Lediggang ble først i ettertid aktualisert som en innvending mot Johan og brukt som grunnlag for å plassere han på tvangsarbeidsanstalten.

Et brev fra politimesteren til stiftet i 1852 om et uoppklart tjuveri i Fana peker i samme retningen. Bergenspolitiet hadde observert et par personer som gikk og drev i byen og som ikke hadde funnet seg losji her. Politiet oppfattet dem som mistenkelige og tok dem inn til forhør om tyveriet i Fana. Politiet konkluderte etterpå at det ikke var grunnlag for tiltale av de mistenkte,

hvilke derfor efter Forhørets Slutning ere indsatte i Tvangsarbeidsanstalten, men saameget bliver dog formentlig klart af samme, at de begge ere høist mistenkelige Personer [...].¹⁶

At de fikk mistanken rettet mot seg, var ikke bare et resultat av lediggang. De hadde nemlig begge opphold i tukthuset fra før, og begge havnet for øvrig i ulike straffeanstalter senere.

En septembernatt i 1867 ble Wolmer Nielsen Wideberg og Petter Mikkelsen arrestert mistenkt for tyveri. Politibetjent Johnsen forklarte «*at der ikke haves noget Beviis mod de Angjældende, hvilke derimod kvalificere sig vel til*

*Tvangen.»*¹⁷ Begge ble også innsatt der. Senere samme måneden ble Anders Steffensen Nyhavn arrestert «for mistænkeligt Forhold» og som husvill.¹⁸ Det mistenkelige ved Anders ble ikke utdypet, men det var likevel tilstrekkelig for å få tvangsarbeid på seks måneder. I Carl Elias Skarholmen sitt tilfelle ser man hvordan dette har fungert i praksis. Carl var sterkt mistenkt for tyveri, og fornærmede og politiet har nok også tatt det for gitt at Carl var skyldig. De hadde likevel ikke bevis mot ham og visste at saken ikke ville kunne gi fældende dom. Dermed ble tvangsarbeid hjemlet i fattigloven en tjenlig måte å reagere overfor Carl på. Forretningsjournalen gav heller ikke andre grunner til innsettelsen enn mistanke om tyveri:

Løskarl Carl Elias Pedersen Skarholmen arresteret inat af Vægter No 14 og 16 som mistænkt for Tyveri [...]. Vægter No 10 Nils Hauge forklarede at Angjældende inat havde trængt sig ind paa Kjøbmand Madsens Bondestue uden Tilladelse. Hans Nilsen Lille Lindaas af Lindaas forklarede at han inat blev bestjaalen af en Person, som han bestemt tror er Angjældende. Denne havde først lagt sig i den øverste Køi, men havde gaaet derfra ned i den nederste idet Dept. [den fornærma] laa i den midterste og mærkede, at der var en som lagde sig paa hans Bryst, og derpaa trak sig ned i nederste Køi. Dept. tog Personen om Haanden og tog de stjaalne penge tilbage, med det samme. Han saa ikke Angj. da det nemlig var mørkt og han har ingen Vidner, der saa ham. Angjældende løslodes af Arresten og blev i Henhold til Fattiglovens § 61 indsat paa Tvangen i 5 Maaneder.¹⁹

«Småfylla» og «de faldne Kvinder»

Vi har sett at Oline var eldre enn de fleste kvinnene på tvangsarbeid og skilte seg ut fra dem også ved å være gift. Oline, eller Småfylla, som hun ble kalt, led først og fremst under alkoholens last. Mange av de kvinnelige tvangsarbeiderne kunne nok opptre beruset, men var ikke nødvendigvis alkoholisererte. Den viktigste innsettelsesgrunnen for kvinner var nemlig ikke alkoholisme, men prostitusjon. Det var ikke Olines gjøremål. Prostitusjon var ulovlig i henhold til straffeloven, men det var sjelden at noen ble dømt for det. Tvert om ble prostitusjon akseptert og sett på som et nødvendig onde. Uten tilgang til prostituerte fryktet myndighetene at unge og ugifte menn ville bli sinnslidende om de ikke fikk utløp for driftene sine.

I stedet for straff ble tvangsarbeid brukt for å kontrollere prostitusjonsvirksomheten. Selv om prostituerte bare delvis kan sies å stå utsatt til for innsettelse ifølge fattiglovene, utgjorde disse en stor og etter alt å dømme økende gruppe blant de kvinnelige innsatte. Julius Olsen, politimester i Bergen

Julius Olsen, en ruvende skikkelse i bysamfunnet gjennom en mannsalder. Han var politimester i Bergen fra 1893 til 1905.

1893–1905, forklarte at dette først og fremst hendte når kvinner som hadde utukt som levebrød ble hentet inn på politikammeret for gateuorden og drukenskap.²⁰ Også Christopher Harris mener det særlig var de gateprostituerte som var utsatt for slike sanksjoner fra myndighetene. Prostituerte som holdt til på bordellene og som ble undersøkt av lege, ble derimot tolererte av myndighetene og unngikk innsettelse.²¹ Men de samme vertshuspikene kunne bli innsatt på Tvangen på grunn av forhold som gjerne fulgte med prostitusjonen, først og fremst fyll og bråk på vertshus og gater. Forfatteren Alexander Kielland beskrev i 1889 hvordan de prostituerte i Stavanger ble utsatt for tvangsarbeid, både på grunn av «*den sædelige Indignation*» og ordensproblemene som gjerne kom i kjølvannet til prostitusjonen:

Det er neppe nogen Paragraf i Fattigloven, som skrigger høiere fra sin forgyemte Plads imod al den Moral, som spotvis endnu kaldes den moderne, end denne at en Politimester har sex Maaneders Hals og Haand over Piger, der følger strafløse Mænd til Drik og forbuden Elskov.

Først er hendes Erhverv erklæret ulovlig, saa fører dette med sig nesten alt det, som er paa Kant med Ordensregler for Byen. Hun følger, hvor der er Drik – lovlig eller ulovlig; hvor lyssky Mandfolk søger sine Lidenskaber tilfredsstillede med en ringe Resico, der er hun den, paa hvem Retfærdighedens Klo falder; og midt i sit Liv, midt i sit Selskab, hvor Raahed ikke er mere hendes end de andres, er hun Samfundets Sonoffer for den krænkede Moral; og hendes Indespærring Udtrykket for vor sædelige Indignation.²²

Også for vertshuspikene på bordellene gjaldt klare regler om oppførsel i bybildet, og brudd mot disse kunne ifølge politimesteren i Bergen føre til sanksjoner:

Det tilstædes Pigerne at færdes ude til enhver Tid af Dagen, naar de ere anstændigt klædte, men dermimod ikke om Afterne, naar de ere klædte til Dans, ligesom det specielt er dem forbudt at hænge i Vinduerne eller opholde sig i Nærheden af Bordellerne for at drage Kunderne til sig.²³

Politimesteren skrev i 1867 at kvinner politiet mistenkte for å være prostituerte, og som ikke var innordnet i den organiserte prostitusjonen og fulgte det detaljerte regelverket, skulle innsettes på tvangsarbeidsanstalten:

Politiets Embedsmænd og Betjentene nu som tidligere, efterspore Forseelserne, anmelde dem, som findes skyldige eller stærkt mistænkte, og at de Angjeldende [prostituerte] efter Omstændighederne gives Valget mellem enten at ty til de tollererede Bordeller, eller indsættes i Tvangsarbeidsanstalten eller endelig tiltales til Undgjeldelse efter Loven paa samme Tid som de saaledes comprometterede Personer for Fremtiden stilles under et i det Hele taget strængere Tilsyn og navnlig paalægges at lade sig visitere og i Sygdoms tilfælde – behandlet af Læge.²⁴

Tillatelse til å oppholde seg på bordell som tolererte vertshuspiker ble gitt de prostituerte som politiet hadde gitt opp å få vekk fra gateprostituasjonen og som elles innordnet seg de reglene som gjaldt:

Tilladelse for Vedkommende at opholde sig der [på bordellene], meddeles af Politiet, og tilstedes kun saadanne Personer om hvilke man, efter længre Tids Erfaring med Vished ved, at de ere hengivne til Liderlighed og som derhos have vist sig aldeles uimodtagelige for enhver Paavirkning – gennem Formaning eller Tvang der har været anvendt for at bringe tilbage paa ret Vei.²⁵

Vilhelm Holdt tiltrådte som prest ved arbeidsanstalten i 1877. Fra og med dette året sendte han innberetninger om virksomheten ved tvangsarbeidsanstalten til departementet. Én oppgave var å beskrive den moralske tilstanden til de innsatte på et generelt grunnlag, og foreslå hvilke tiltak som kunne gjøres for å bedre tilbakefallsstatistikken. Om kvinnene på tvangsarbeidsanstalten uttalte Holdt at de «*jo alle – paa en sjelden Undtagelse – ere 'offentlige Piger'.*»²⁶ Arbeidet som prest på tvangsarbeidsanstalten gav han nærmest et sjokk da han forstod hvor mange prostituerte det virkelig var i Bergen:

Vilhelm Holdt, prest ved arbeidsanstalten

Jeg vidste nok, at jeg saavel i min Virksomhed paa Arbeidsanstalten som paa Sygehuset vilde faa at gjøre med saadanne Kvinder, men at deres samlede Antal i Regelen skulde være 20 a 30, ja, at det endog skulde kunde gaa op til omtrent 40, det var noget, som var ligesaa fjernt fra mine Tanker, som jeg tror det er fra Eders. – Vistnok maa ikke det forglemmes, at det ofte er de samme Piger, som komme igjen, thi de ere rigtignok ikke længe i Frihed, men jeg gjør mig saa langt ifra skyldig i nogen Overdrivelse, at jeg snarere siger forlidet end formeget, naar jeg opgiver Tallet paa de faldne Kvinder, som i kortere eller længere Tid have været indlagt paa Sygehuset eller indsatte paa Arbeidsanstalten til 50 – femti – for hvert af Aarene 1878 og 1879 [...]²⁷

Bare på tvangsarbeidsanstalten var det i følge Holdt 44 i 1878 og året etter 36 forskjellige «*falne*» kvinner i tillegg til dem som kom fra sykehuset.²⁸ Før tvangsarbeidsanstalten fikk egen kuravdeling for behandling av venerisk syke i 1883, ble smittede jenter innlagte på byens ordinære sykehus. 12 av 13 kvinnelige tvangsarbeidere hadde i 1900-tellingen yrkesbenevnelsen «*træktøs*», en tydelig illustrasjon på rollen anstalten hadde overfor disse kvinnene.

«...hvis de' e' så, du ikkje ve gjøre alvor av te få hinner inn på Tvangen, så sitter eg Tønnesen te de'»

Naboer, familie og andre slektninger har vært omtalt som den viktigste initiativtakeren ved innsettelse i tukthus og asyl på deler av kontinentet på 1700-tallet, ikke statsmakten selv.²⁹ Den samme gruppen har spilt en viktig rolle også i Bergen som håndhevere av normer og moral i det daglige. Sånn sett er datteren til Oline typisk for mange familiemedlemmer av tvangsarbeidere. Når enkeltpersoner ble en stor nok plage, for familien eller andre naboer, kunne de ta initiativ til å få dem innsatt på tvangsarbeidsanstalten.

Et eksempel er bøkkerarbeider Peder Olsen, som i 1863 ble anmeldt for husbråk og konflikt med både sin egen kone og de andre husbeboerne. Det endte med to måneders tvangsarbeid.³⁰ Klageren hette Johannes Olsen. Om han var

i slekt med Peder, eller bare en av de mange naboene hans (i 1865 budde 24 personer i samme huset som Peder og konen), er uklart.³¹

Andre eksempler viser at nær slekt har stått sentralt bak flere av innsettelsene på Tvangen. Andreas Trøye er et eksempel fra 1852 på at foreldre som ikke klarte å hankses med voksne barn, bad politiet om hjelp. Andreas var drikkfeldig og klarte ikke eller ville ikke, holde på jobber han hadde, og angrep faren fysisk med «forbitrelse».³² Faren visste til slutt ikke annen råd enn å kontakte politiet for å få sønnen ut av huset. Han meldte sønnen til politiet flere ganger, men frafalt like mange ganger anmeldelsen da sønnen gang på gang viste «anger». Andreas unngikk tvangsarbeid ved dette tilfellet, men problemene hans fortsatte tydeligvis, og mellom 1855 og 1866 satt han ikke mindre enn 15 ganger på tvangsarbeidsanstalten.

I 1864 ble søstrene Severine og Bernhardine Jensen anmeldt av faren for ørkesløshet og lediggang. De ble først innkalt til politiet 14. juni og gitt advarsel om at tvangsarbeid var nært forestående om de ikke fikk seg tjeneste.³³ 6. juli ble de på ny innkalt etter klage fra faren, denne gangen for å iverksette innsettelse i tvangsarbeidsanstalten. Også denne gangen slapp de unna

da de angiver at de agtede at reise fra Byen for at søge Condition førstkommande Tirsdag 12te d., bleve de til den Tid givet Udsættelse, og fortiden dimmiteret med Advarsel.³⁴

Helene Andersen ble innkalt til forhør 9. desember 1858 for å ha brutt husfreden og for «voldsom Adfærd» mot sin mor, og satt i tvangsarbeid.³⁵ Det går ikke fram av journalen om det var moren som anmeldte datteren, eller om naboer, eventuelt politiet, har grepet inn.

Også ektefeller kunne anmelde hverandre til politiet med anmodning om innsettelse, eller der slik innsettelse ble truet med eller umiddelbart utfall. Lauritz Bang ble arrestert for overfall på konen i mai 1863.³⁶ Konen møtte for politiet dagen etter og forlangte at mannen måtte flytte fra henne. Lauritz ble advart om at ny klage fra konen ville føre til tiltale eller innsettelse på Tvangen. Christian Bolstad fikk en advarsel for lignende forhold i juni samme året.³⁷ Omvendt møtte tollrorskarl Gjernæs opp på politikammeret med anmodning om at konen måtte bli innsatt på tvangsarbeidsanstalten. Konen Christine var drikkfeldig og hadde tidligere opphold på tvangsarbeidsanstalten så vel som i tukthuset. Sammen hadde de fire barn, og tre av dem var utplasserte. Det fjerde barnet hadde også tidligere vært utplassert, men det hadde mannen tatt til seg igjen. Nå så han seg atter nødt til å sette det siste barnet til ny utplassering fordi han

... ikke vil kunne see sig istand til at skaffe sine Børn det Fornødne, dersom Angj. [kona] der er uimodtagelig for enhver Indvirkning fra hans Side, længere skal forblive i hans Huus. Han anmodede derfor, om at hun maatte blive indsat i Tvangsarbeidsanstalten. Hans Huusvært Johannes Tallaksen bekræftede i alt Væsentligt Rigtigheden af det Forklarede.³⁸

Tvangsarbeidsanstaltens lufttegård sett mot vest (se også side 69).

Foto fra forfatteren

Christine kunne slik minne om Småfylla Oline, og for begge var alkoholisme, ikke prostitusjon, det som motiverte familiemedlemmer til å vurdere anmodning om innsettelse. I mars 1874 ble faktisk en kone som hette Oline, 53 år gammel, innbrakt på politistasjonen «... i Anledning af Drukkenskab og Ufred. Angjældende blev advaret og tilkjendegivet at hun vil blive indsat i Tvangsarbeidsanstalten, hvis hun ikke forbedrer sig.»³⁹ I juni samme året ble hun også satt inn. I august 1867 anmeldte Malene Torstensdatter sin egen ektemann til politiet for drukkenskap og forstyrrelse av husfreden.⁴⁰ Samme dagen som hun leverte anmeldelsen, ble mannen innsatt på Tvungen i tre måneder. Steinhogger Mads Jensen ble anmeldt av konen sin samme måneden for «Drukkenskap og Forstyrrelse af Husfreden».⁴¹ Også i dette tilfellet reagerte politiet raskt, og allerede dagen etter satte politiet han på Tvungen for tre måneder.

Andre foresatte enn foreldre kunne også gripe inn. I 1857 ble Andreas Jansen innkalt til politiet fordi han hadde forlatt læren sin hos en mestersmed. Politiet fant at Andreas var «uden fast Arbeide og var uvillig til at gaa tilbage til sin Mæster, blev indsat i Tvangsarbeidsanstalten for to Maaneder.»⁴² Å forlate læren var ulovlig og gav i utgangspunktet grunn til judisiell påtale. Samme året måtte for eksempel 14 personer i fengsel for tilsvarende forhold. I dette tilfellet førte det til tvangsarbeid. Initiativet her har mest sannsynlig kommet fra mestersmeden selv. Han har ikke gått så langt som til å kreve Andreas tiltalt for retten, men gjorde politiet oppmerksom på at læredrengen nå gikk og slang i gatene. Andreas på sin side kunne ikke godtgjøre at han ikke drev med kriminalitet, og han ble følgelig innsatt på tvangsarbeid.

Luftegården og «Tvangen» sett mot øst (se også side 69).

Foto fra forfatteren

Som innsettelsesmakt i protokollene over tvangslømmer ble politiet konsekvent oppført i alle disse tilfellene, men det er tydelig at familie, nærmiljø og andre foresatte har fungert som opphavlig initiativtaker. Politiet fulgte bare opp anmodninger og ønsker fra publikum.

Innkalling til forhør på politikammeret var forholdsvis vanlig, slik vi allerede har sett eksempler på. I august 1857 ble arbeidsmann Niels Nielsen Fluge innkalt «i Anledning Anmeldelse om at han er henfalden til Lediggang og Drukenskab».⁴³ Hvem som anmeldte Niels, er uklart, men sannsynligvis var det igjen naboer eller andre i nærmiljøet som kjente seg forulempet og støtt av livsførselen hans. Vi har også eksempler på at politiet selv, ved utegående politibetjenter, anmeldte personer som i etterkant ble innkalt til forhør. Vertshuspike Christine Helene Kuntze og Larsine Larsdatter Dahl ble anmeldt av politibetjent Sandahl for fyll og husbråk. De ble innkalt til politikammeret i september 1858, og begge ble innsatt på tvangsarbeid på maksimal tid.⁴⁴ I 1863 ble Cecilie Larsdatter anmeldt av politibetjent Pettersen for lediggang og «utugtig Levnet».⁴⁵ Resultatet for henne ble to måneders tvangsarbeid.

Også fattigkommisjonen tok initiativ overfor politiet for å få enkeltpersoner innsatt. I oktober 1858 tok fattigkommisjonen kontakt med politiet og spurte om ikke bøkkerarbeider Lars Olsen var kvalifisert til å bli innsatt på tvangsarbeid. Politiet kalte Lars inn og satte ham på tvangsarbeid etter fattiglovens § 45, ettersom han vedgikk å være drikkfeldig.⁴⁶ Den 74 år gamle Maren Andersdatter ble i 1867 tatt ut av fattighuset i den gamle latinskolen ved Domkirken for tre måneders innsettelse på Tvangen.⁴⁷ Den lokale fattigforstanderen anmeldte

Maren til fattigkommisjonen for drukkenskap, og klagen ble umiddelbart videresendt til politiet. Dagen etter ble Maren altså satt på Tvangen. Sann sett kunne Olines barn ha gått veien om forstanderskapet, slik de antydte.

Bare «kors og plage»?

Tippe Tue hadde et veldig negativt forhold til tvangsarbeidsanstalten, den var «fordømt» og et «tvangsskaberakel» og en «kors og plage». For mange var det slik, men samtidig har anstalten også fungert som en siste utvei når livet på gaten ble for vanskelig. Tippe Tue hadde et hjem, og til og med en hustru. For han var det mindre nødvendig å ty til anstalten enn det var for andre.

En del av den faste stokken på tvangsarbeidsanstalten hadde nok ikke så mye imot å bli innsatt utpå høsten, og i forretningsjournalene til politimesteren finner vi eksempler at de selv bad om det. Hvor mange dette gjaldt, vet vi ikke sikkert, men enkelte måneder har tallet vært betydelig.

Våren var kan hende ikke kommet til Bergen ennå i mars 1874. Den måneden bad skomaker Christian Lampe selv om å bli innsatt, noe han også ble innvilget med to måneder.⁴⁸ Da hadde han allerede 19 innsettelse på Tvangen fra før, og skulle til slutt dø der under en innsettelse året etter.⁴⁹ Også John Monsen Dale bad om å bli innsatt samme måneden, han for én måned denne gangen.⁵⁰ Tidligere hadde han ni opphold på tvangsarbeidsanstalten og fire i fengslet. Også Henriette Fixen bad om å bli innsatt samme måneden, da hadde hun allerede ni opphold på tvangsarbeidsanstalten tidligere, og skulle rekke ytterligere tre, i tillegg til et fengselsopphold i 1875 for ulovlig samliv med andre enn mannen hun var gift med. Sammen med Henriette bad også Anna Margrethe Johnsen om å bli innsatt.⁵¹ Hun hadde tre opphold på tvangsarbeidsanstalten og to i fengslet fra før.

For tvangsarbeidsanstalten i Christiania, populært kalt Mangelsgaarden, fant 1800-tallets store samfunnsviter Eilert Sundt at knappe 13 prosent av de innsatte i årene 1853 til 1868 selv bad om å bli innsatt. Om økningen i innsettelse om vinteren forklarte Sundt:

Angen i bevægelsen er tydelig den, at de folk, som politiet må bruge sin myndighed over [...], især befindes at være hjælpeløse ud på høsten, de indsættes mest da og for så lang tid, at de have hus og forsørgelse for vinteren. Ud på våren begynde de at slippe ud igjen; men det er endnu koldt derude, og sjou-arbeidet er ikke rigtig begyndt, hvorfor nogle af dem igjen må sættes ind for en kortere tid. Om sommeren, da der er hus i hver busk, kunne disse folk klare sig nogenlunde, og det træffer da sjeldnere, at politiet må skride ind mod dem.⁵²

Ved inngangen til sommermånedene juni–september var det daglige belegget i Bergen 1850 til 1875 under ett i underkant av 35 i gjennomsnitt. Ved inngangen til vintermånedene desember–februar under ett var gjennomsnittet vel 53, altså nesten 50 prosent større. Denne sesongmessige variasjonen var et resultat

av både klimaet og forholdene på arbeidsmarkedet. Husleiene i Bergen var dessuten svært presset og gjorde en del personer uten faste inntekter husville, i det minste i perioder. Om vinteren ble det vanskelig for disse uten fast bosted, samtidig som tilgangen på arbeid var liten. Presten ved tvangsarbeidsanstalten i Bergen hevdet i 1887 at den lave anseelsen tvangsllemmene ble møtt med, og deres generelle nedsatte arbeidsevne, førte til at de

har vanskelig for – undtagen i Sommermaanederne, at erhverve saa meget, at de kan friste saapas gode Kaar ude i Friheden, som dem de har paa Tvangen.⁵³

Som i Oslo var vårmånedene den store løslatelsestiden også i Bergen. Tallet på dimitterte steg måned for måned allerede fra februar og nådde toppen i april, og holdt seg høy også i mai, før den falt om sommeren og utover høsten. I april måned ble i perioden 1850–1875 mer enn dobbelt så mange dimittert fra tvangsarbeid som i oktober. Som Sundt pekte på, var det svært vanlig at politiet fram mot høsten og utpå vinteren fant grunn til å sanksjonere mot deler av bybefolkningen. Nettopp fordi tilgangen på arbeid var ekstra vanskelig på denne tiden, var de mest marginaliserte i økende grad avhengig av å begå ulike småtyveri for å overleve. Innsettelse i tvangsarbeidsanstalten har i tillegg til sanksjonering av uønsket livsførsel dels vært et tiltak rettet mot personer som var mistenkt for konkrete lovbrudd, dels en foranstaltning for å hindre dem i å begå kriminelle handlinger, og hadde i tillegg en funksjon som akutt fattigomsorg.

«... di, så hører te byens gjestrikt?»

I «Hellemyrsfolket» hadde Oline sin sønn Jens liten tro på at tvangsarbeidsanstalten ville ta imot moren da søsteren foreslo det; *«Kå mange ganger ska' eg seje deg, at di ikkje tar andre på Tvangen, enn di, så hører te byens gjestrikt?»* Søsteren mente det ikke var tilfallet; *«De e'kje sant! Eg vet, der e' bondefolk derinne, eg har forbørt meg om de'. Når en bare gjer inn et andragende.»* Begge to hadde for så vidt rett, men Jens mest rett.

Tvangsarbeidsanstalten i Bergen var i første rekke myntet på byens egne innbyggere. Anstalten ble etablert og driftet av Bergen kommune for å løse lokale problemer. Mottak av fremmede personer både på arbeids- og tvangsarbeidsanstalten medførte økonomiske komplikasjoner, selv om staten bidrog ved innsettelser i den sistnevnte avdelingen. Lokalt var det derfor motvilje og skepsis til å sette inn fremmede uten at dette på forhånd var avklart med vedkommendes hjemsted for økonomisk kompensasjon. I 1852 ble boktrykkersvenn Andreas Knudsen fra Christiania dømt til fengsel for tyveri i politiretten i Bergen. Retten vurderte også å sette ham på tvangsarbeidsanstalten for å ha praktisert betleri, men unnlot å gjøre det fordi han ikke var hjemmehørende i Bergen.⁵⁴

Men vi finner også personer med hjemstavn utenfor Bergen på tvangsarbeidsanstalten, både fra nærområdet og områder lengre unna. I kopibøkene til arbeidsanstalten finner vi stadig vekk korrespondanse med fattigkommisjoner som spurte om Bergen kunne ta imot tvangslemmer, og ledelsen svarte normalt positivt på slike forespørsler. Det var også et organisert mottak av tvangslemmer fra Kristiansand i en periode. Politiet i Kristiansand ble oppgitt som innsettelsesmakt for 79 av tvangslemmene. Transporten startet sporadisk i årene 1851 og 1852 og økte så framover til toppåret 1857, da hele 27 personer kom derifra. At transporten var organisert, ser vi også på datoen for innsettelse. 27. oktober 1856 ble seks personer innsatt fra Kristiansand, 5. oktober året etter kom nye seks, og 12. oktober samme året kom fem. Totalt vart 17 personer fraktet fra Kristiansand i oktober dette året. Politiet i Mandal sendte totalt sju tvangslemmer, fordelt på årene mellom 1857 og 1859.

Justis- og politidepartementet sendte i 1864 rundt et skriv om at departementet måtte godkjenne avtaler mellom fattigkommuner og lokale tvangsarbeidsanstalter om statskassen skulle bidra i dekkingen av utgiftene, og ba derfor amtmennene syte for at slike avtaler ble forelagt departementet snarest mulig.⁵⁵ Amtmannen i Bergen sendte dette videre til fogdene i august 1865, med påtegning om at ledelsen for Bergens arbeidsanstalt i juli samme året hadde gitt beskjed om at det ikke var noe hinder for å ta imot tvangsarbeidere fra andre kommuner.⁵⁶

På 1860-tallet ble arbeidsanstalten utvidet med nybygg og fikk bedre plass. I 1865 inngikk ledelsen for arbeidsanstalten avtale med Manger fattigkommisjon om å motta tvangslemmer, og kommisjonen søkte departementet om godkjenning, i samsvar med rundskrivet. Amtmannen anbefalte søknaden og spurte samtidig departementet om ikke amtet kunne få sende en tilsvarende felles søknad for alle fattigkommisjonene i amtet, siden amtmannen forventet *«Bergens nylig fuldførte og rummelige Arbeidsanstalt at yde alle de Fordele som med Rimelighed kunne ventes.»*⁵⁷ Departementet godkjente en slik avtale for hele amtet og hadde da allerede godkjent en tilsvarende avtale mellom Nordre Bergenhus og tvangsarbeidsanstalten i Bergen.⁵⁸ På nyåret 1867 godkjente departementet også en slik avtale for Ålesund by, utvidet til hele Søndre Sunnmøre i 1872.⁵⁹

Mottaket av tvangslemmer fra andre kommuner var likevel ikke spesielt omfattende. Mellom 15. august 1865 og 22. juni 1867 ble det i protokollen konsekvent ført hvem som var autoritet bak innsettelsen. I alt fant det i denne perioden sted 327 innsettelse. 317 av disse ble foretatt av politiet i Bergen, tre av byfogden i Ålesund, to av fogden i Sunnhordland og én fra hver av fogdene i Sogn, Hardanger og Voss, Nordhordland og Ryfylke.⁶⁰ Bare i tre prosent av innsettelsene kom initiativet fra andre instanser enn de lokalt i Bergen. Heller

ikke mot slutten, da flere hadde rukket å inngå avtaler, var det særlig interesse for å sende tvangslemmer til Bergen.

I tillegg til dem som ble innsatt av en myndighet utenfor Bergen, finner vi også dem som ble innsatt av politiet i Bergen, men med hjemstavn i andre kommuner. Hjemstavn var bare oppgitt fra 2. september 1859 til 21. oktober same året og fra 10. oktober 1860 fram til 17. november 1864. I alt gjaldt ikke dette mer enn 482 av innsettelsene. 77 prosent av dem hadde hjemstavn i Bergen, 9 prosent fra andre byer, 5 prosent fra det nærmeste området (Strilelandet), og resten (9 prosent) hadde hjemstavn andre steder, fortrinnsvis langs kysten og innover fjordene.

Tre av fire innsatte på tvangsarbeidsanstalten hadde altså hjemstavn i Bergen. Resten av de innsatte var enten innsatt av en myndighet utenfor byen, eller mer typisk: at personer uten hjemstavn i Bergen, men som oppholdt seg der midlertidig eller var nyinnflyttet, ble satt inn av politiet i Bergen. I en del tilfeller har politiet grepet inn for å renovere gatene for uønskede personer, selv om kommunen ikke kunne forvente økonomisk kompensasjon fra vedkommendes hjemsted. Sånn kunne det tenkes at politiet også ville ha satt inn Oline, om hun ble vurdert som plagsom nok. Til tross for at tallmaterialet over hjemstavn er spinkelt, indikerer det at tvangsarbeidsanstalten særlig ble benyttet overfor befolkningen i Bergen, enten disse var født her eller innflyttet.

«Om et hallt år vilde hon jo komme ut igjen»

Den maksimale tiden en kunne bli satt på tvangsarbeidsanstalten, var seks måneder, slik Jens også konstaterte. Mot midten av 1850-talet, da barna til Oline diskuterte hennes eventuelle innsettelse, var det vanlig med lange opphold på anstalten. Både i 1855 og 1856 satt over 70 prosent av kvinnene på maksimaltid, mens prosenten for menn lå mellom 60 og 70. Så falt lengden på innsettelsene fram mot slutten av 1860-tallet, da rundt 90 prosent av både menn og kvinner, satt inne i tre måneder eller mindre. Olines datter antydte at noen kunne få fast plass på anstalten mot betaling. Det finnes ingen belegg for det i kildene. Men arbeidsanstalten hadde to avdelinger. I tillegg til tvangsavdelingen fantes også en fattigavdeling. Der satt gamle og uføre mennesker, mange av dem tidligere tvangsarbeidere som ikke lenger var arbeidsføre. Tippe Tue ble selv en av dem, og han døde også som almisselem og enkemann på arbeidsanstaltens fattigavdeling i mars 1872. Det kan tenkes at denne avdelingen kunne motta Oline på «fast opphold» mot betaling.

Utviklingen i retning av kortere innsettingstid er interessant og ikke umiddelbart lett å forklare. Med nybygget på 1860-tallet kan ikke effektiviseringen av sanksjoner søkes i plasshensyn. Den gamle arbeidsanstalten ble forbeholdt for tvangslemmer og skulle ha en kapasitet på 110 lemmer. Etter ombyggingen

hadde anstalten alltid et belegg på mindre enn 70 tvangslemmer ved inngangen til hver måned. Slik kunne flere enkelt fått plass samtidig, om det var ønskelig. Når tallet på innsettelse økte, var det likevel et klart uttrykk for at en ønsket å sanksjonere mot stadig flere, i første rekke menn. At myndighetene gjorde dette ved å avgrense innsettningstiden, kan kanskje forklares med et ønske om å holde kostnadene med opphold på tvangsarbeidsanstalten under kontroll. Signaleffekten har vært viktig ved innsettelse på Tvungen. Lengden en satt der kan ha vært underordnet at en faktisk ble funnet kvalifisert til opphold der. Det var et sterkt signal til den det gjaldt, og for så vidt også til omgivelsene.

«Spott og skam»?

Amalie Skram framstiller tvangsarbeidet som stigmatiserende. Jens ønsket heller ikke å påføre moren den «spott og skam» som en innsettelse ville medføre. Det er ingen tvil om at dette er et korrekt bilde av tvangsarbeidet og tvangsarbeiderne. I Oslo observerte Eilert Sundt klientellet i tvangsarbeidsanstalten der – Mangelsgaarden. Han omtalte de innsatte som «gatens fanter».⁶¹ Disse, sa Sundt,

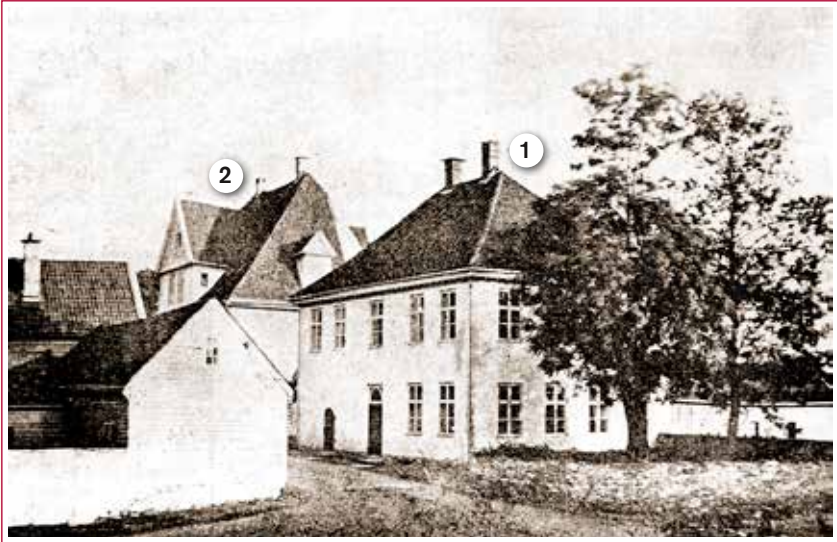
ansees [...] for at være sunkne så dybt, at de stå udenfor folkeskikken og under almindelig agtelse, så der må være hin politi-myndighed over dem.[...] Mængden av Mangelsgaardens befolkning udgjør virkelig byens udskud. Det er folk, som skydes ud af det frie samkvem med andre, og som sættes ind, fordi de ikke må gå løse.⁶²

Alexander Kielland skrev i 1889 kritiske avisartikler om «Den kombinerede Indretning» i Stavanger, som blant annet huste tvangsarbeidsanstalten. Bildet han gav av de innsatte tvangslemmene var i samsvar med det Sundt gav uttrykk for:

Det er naturligvis i ethvert Samfund endel mennesker, der er gledne saa langt ned i 'Sumpen', at de ikke staar til at redde; og af den Art huser, som bekjendt Arbeidsanstalten i Stavanger en meget stor Del [...]. Her er altsaa fast Opholdssted for dem af Samfundets 'Udskud', som har gennemgaaet saa at sige alle Trin af Fornedrelsen; de har opgivet sig selv og samfundet har opgivet dem [...].⁶³

Slik har tvangsarbeidsanstalten ikke bare vært et avskrekkende botemiddel mot særlig «uverdige» almissesøkende, men også et viktig og flittig brukt redskap i en mer samfunnsmoralsk kamp mot drikkfeldige, småkriminelle og prostituerte. Tvangsarbeidsanstalten kunne være et uhyre effektivt middel til å «rense» gatene for slike uønskede individer. Julius Olsen, politimester i Bergen 1893–1905, uttrykte det slik kort etter at anstalten var nedlagt:

Tvangsarbeidsanstalten var et meget effektivt middel git til at rense gaterne for de besværligste urostiftere og ikke mindst for vanetyve og 'bondefangere', der bar sig saa forslagent ad, at man hadde vanskelig for at skaffe positivt bevis for deres forbryderske virksomhet, men som ialfald ved deres stadige lediggang leverte det sikreste bevis for at de ikke ernærte sig paa lovlige maate.⁶⁴

Jo Gjerstads samling

Allehelgens gate

Allehelgens gate fotografert rundt 1860 (fotografi over). I forgrunnen «Den annekterende Raadstue-bygning», kjøpt av Bergen kommune i 1844 fra Notarius publicus Rogge. Den rommet bl.a. byens politistasjon (1). Ved siden av sto et stort klassisk bergensk arkhus (2).

Den gamle Arbeidsanstalten i Allehelgens gate, oppført i 1814, fungerte frem til 1841 som bolig og arbeidssted for forskjellige slags fattiglemmer. Dette året bestemte imidlertid stiftsdireksjonen at institusjonen skulle omgjøres til en Tvangsarbeidsanstalt, og fra 1845 kunne politiet plassere løsgjengere og drukkenbolter der uten dom i inntil seks måneder. Det ble også gjort til gangs. Bygningen fra 1814 ble revet i 1850 og erstattet av et stort tre-etasjes trehus (se side 57, 58 og 69). I 1864 ble det foran dette huset bygget en stor murbygning, Arbeidsanstalten, tegnet av arkitekt Frederik H. Stockfleth (se fotografiene på side 65 og 69). Arkhuset (1) var da revet.

«Tvungen» i Allehelgens gate var et fryktet hus for noen og et tilholdssted i nøden for andre. I tillegg til å være en oppbevaringsanstalt for betlere og løsgjengere som vår venn «Koste-Ole», inneholdt bygningen sykehjem for kronisk syke, kuranstalt for veneriske syke prostituerte og arbeidshjem for svakelige personer. I kjelleren lå i tillegg fattigvesenets kjøkken. Alt i alt kunne 200 mennesker ha bolig i komplekset. Etter Tvangsarbeidsanstaltens nedleggelse i 1913 ble bygningene brukt bl.a. til politistasjon, legevakt, folkeregister og ligningskontor. Den gamle «Tvungen» falt for tidens krav midt på 1960-tallet og ble erstattet av Sentrum Folkets Hus.

Foto: Svanøe, Bergen Museum

«Koste-Ole»

«Koste-Ole» fikk sitt særegne klengenavn fordi faren livnærte seg som børstenbinder. Av profesjon var han snekkersvenn, men ernærte seg i hverdagen som fiskebærer. Fiskebæerne var som regel utslitte dragere eller andre svakelige arbeidsledige. Mens den livlige handelen foregikk på Torvet, holdt de et våkent øye med kjøp og salg. Straks handelen var avgjort, tilbød de kjøperen sine tjenester. De besto i å bære fiskehanken eller kurven hjem til kjøperens hus.

«Koste-Ole» hadde også den uvane å gjøre ubudne besøk i annenmanns lomme. Dette var nødvendig, hevdet han til stadighet, overfor byens politibetjenter, for å skaffe det nødvendigste til livets opphold.

Kravene i så måte var dog ikke så store. Bare han fikk nok til å fukte strupen med, var det ikke så nøye med fast føde eller annet.

«Koste-Ole»s tid i frihet begrenset seg som regel til den lyse årstid. Når løvet falt og kulden satte inn, tok han vinterkvarter på Tvangsarbeidsanstalten i Allehelgens gate, «Tvungen» på folkemunne. Der, bak anstaltens tunge port, levde han rolige dager til våren atter viste sine tegn, og friheten lokket.

«Koste-Ole», snekkersvennen og fiskebæreren med den stygge uvane stadig å forsyne seg fra annenmanns lomme. Var «Koste-Ole» i nærheten var man aldri trygg, det visste folk flest, og tok sine forholdsregler.

Fra en samling av «Bergenske originaler»

Dette formålet ble også utvetydig formulert av amtmann G. P. Blom, en av fattiglovens sentrale konsipister. I kommisjonsinnberetningen som dannet grunnlaget for fattigloven som ble vedtatt i 1845, skrev han at tvangsarbeidsanstaltene skulle være

[...] Skræmsler for Vagabonder, dovne Personer og Lidderlige, der paa ingen Maade kunne holdes i Tømme. Man gjør her ikke Regning paa oekonomisk Balance eller moralsk Forbedring af Varighed; man sikrer sig blot mod disse Personers Uvæsen og tvinger dem til at bidrage idetmindste Norge til deres Underholdning.⁶⁵

Innesperring og uskadliggjøring var altså fra starten av den sentrale funksjonen til tvangsarbeidet. Den moralske, og for så vidt medisinske, smitten måtte fjernes fra det offentlige rom. I forkant av fattigloven fra 1863 ble det nedsatt en kommisjon som skulle vurdere endringer i loven. Den grunn gav i 1856 at formålet med tvangsarbeidsanstaltene var å motarbeide «*moralsk Fordærvelse overhovedet*», i tillegg til hangen til ørkesløshet, drukkenskap og betleri.⁶⁶ Dette siste finner vi ikke nedfelt i formelle lovverk, men det er ingen grunn til å tro noe annet enn at politiet har hatt kamp mot moralsk «*fordervelse*» i sinne ved forvaltningen av fattiglovene og tvangsarbeidsanstaltene. Jurist, professor og riksadvokat Bernhard Getz gav i motiveringen til ny straffelov fra 1893 klart uttrykk for synet på tvangseleddene:

Hvis Omstreiferne er Landsbygdens Svøbe, er det forbryderske Proletariat af Dagdrivere de større Byers; Personer som tilbringer Dagen i Lediggang eller i Kneiperne, lever af Tyverier, af Udestøttelse af den kvindelige Prostitution eller af sin egen, sover snart under aaben Himmel, snart i halvffærdige Huse, overalt spredende Fare for Person, Moral og Eiendom rundt om sig.⁶⁷

Klientellet på tvangsarbeidsanstalten framstår som to hovedtyper for mennene sin del, med store overlappinger; «*drukkenboltene*» og vanetyvene. Vi finner dem som i hovedsak bare var drukkenbolter og som ble innsatt for å ha vist seg ruset gang på gang på offentlig sted, gjerne i kombinasjon med gatebråk, og vi finner dem som mer ble oppfattet som småkriminelle og vanetyver uten at de *nødvendigvis* var alkoholisererte. Men den største gruppen var menn med rusproblemer og en løs forbindelse til arbeidsmarkedet, og som etter omstendighetene i større eller mindre grad var tvunget til jevnlig å drive med småkriminalitet for å overleve. I tillegg til disse var det en gruppe av fortvilede og marginalisererte mennesker uten hverken fast arbeid eller bosted, og som i de fleste tilfellene også enten var drikkfeldige eller småkriminelle. Felles for de fleste var at de var godt kjent av politiet. De var derfor lette å identifisere og lokalisere fordi de regelmessig hadde politiets oppmerksomhet rettet mot seg.

Blant kvinnene hadde en også denne siste gruppen, men også her kan hovedtypene deles i to delvis overlappende grupper. Igjen finner vi de alkoholisererte, som Oline, men de aller fleste av kvinnene var prostituerte. Og som for de småkriminelle, var det heller ikke alle de prostituerte som ble oppfattet å ha et

rusproblem. Motivet for innsettelse var å sanksjonere mot prostitusjonsvirksomheten, og ikke rusmisbruk, slik yrkene til de innsatte og andre uttalelser klart viser.

For alle disse gruppene var uansett felles at de ble sett på som de moralsk og sosialt sett mest mindreverdige menneskene i bysamfunnet. Det ble regelrett sett på som utskudd. Her var tvangsarbeidsanstalten et fleksibelt instrument for å utøve sosial kontroll med disse på en effektiv og ubyråkratisk måte. At Jens ikke ønsket å påføre mora stemplet som tvangslem, er forståelig.

«Men ka kunde de' nøtte?»

Marthe, Olines svigerdatter, spurte hva et opphold for Oline på Tvangen skulle ha for nytte. Vel var de kvitt henne for noen måneder, men så ville hun være ute på gaten igjen. Mest sannsynlig ville hun fortsette sitt alkoholiserende liv, de fleste tvangsarbeidere gjorde det. Kildene viser klart at tvangsarbeid sjelden påvirket noen i positiv retning. Flere uttalelser fra foresatte ved anstaltene og myndighetene ellers tyder også på at det ikke var ventet av oppholdet. I et høringsutkast til ny lov om løsgjengeri forklarte Bergens politimester i 1895 at erfaringene med tvangsarbeidsanstalten som forbedringsanstalt var dårlige, og

at de snarere virker i modsat Retning; thi Regelen er vistnok den, at den Person, som engang er funden kvalificeret til at indlægges der, senere blir en habetuel Gjæst.⁶⁸

Et opphold på tvangsarbeidsanstalten hadde en negativ innvirkning på de fleste som ble utsatt for det.

De fleste mennene som havnet på Tvangen hadde mer enn ett opphold bak seg. Det var også typisk at returen til anstalten kunne skje svært raskt. I motsetning til straffeanstaltene som var innhegnet i rettsstatlige rammer der prosessen fram mot domfelling tok tid, kunne en tvangsarbeider bli innsatt på timen. For en stor gruppe, uansett tallet på tidligere innsettelse og kjønn, skjedde en ny innsettelse bare få dager etter løslatelse. Dess flere opphold en hadde fra før, dess raskere skjedde normalt en nyinnsettelse. I 63 av 568 tilfelle der menn ble innsatt for minst fjerde gang i årene 1850–1875, gikk det bare én dag fra løslatelse til ny innsettelse. Henrik Jørgensen var skomaker og født i Bergen i 1817. Han ble innsatt i tvangsarbeidsanstalten første gang i 1865. Fram til 1870 fikk han to nye innsettelse og ble løslatt for tredje gang 7. januar 1871. Den 9. januar ble han på ny innsatt for tre måneder. Etter de neste løslatelsene tok det henholdsvis 6, 11, 4, 8, 1, 1, 2, 6 og 2 dager til ny innsettelse, og slik holdt fortsatt det med i alt 22 innsettelse på tvangsarbeidsanstalten fram til 1873.

Helt fra etableringen av anstalten har uten tvil en stor del av belegget vært tunge alkoholikere. Presten Vilhelm Holdt skrev i 1881 at de (mannlige) innsatte på tvangsarbeidsanstalten i regelen var «*dypt sunkne Drankere*».⁶⁹ Videre forklarte Holdt tilbakefallet med det svært vanskelige livet tvangsleddene

Arbeidsanstalten og Tvangsarbeidsanstalten

Den «nye» Arbeidsanstalten fra 1864 var en moderne anstaltsbygning med bl.a. egen kirke (se også side 65).

Foto fra forfatteren

▼ Muségaten var på 1860-tallet en trivelig liten gatestump. På nordsiden lå Tinghuset og fengselet. Bak trærne på sørsiden lå Arbeidsanstalten og «Tvangen», Tvangsarbeidsanstalten.

Foto: Knut Knudsen, Jo Gjerstads samling

Tvangsarbeidsanstalten fra 1850 var en stor primitiv bygning i tre etasjer. Den lå på Arbeidsanstaltens bakplass, inngjerdet på alle sider. (Se kartet under (2), samt side 57 og 58.)

1. Det nye fengslet, 2. Tvangsarbeidsanstalten fra 1850, 3. Tukthuset (nåværende Manufakturhus), 4. Arbeidsanstalten fra 1864.

hadde. I tillegg til å være «*svage Karakterer*», var disse «*blotstillede for Alt, naar de komme ud fra 'Tvangen'*». I motsetning til de løslatte fra straffanstaltene som fikk økonomisk hjelp ved løslatelse, og i tillegg hadde fengselselskap og andre frivillige foreninger å ta kontakt med, fantes lenge absolutt ingen hjelpetiltak for de innsatte i tvangsarbeidsanstalten. De ble henvist til tvilsomme losji som var «*af den Beskaffenhed, at der ingen moralsk Støtte ydes dem der.*» I det hele beskrev Holdt et miljø utenfor tvangsarbeid <http://www.hist.uib.no/krim/register/kartstor.jpg> dsanstalten der alkoholmisbruk var sentralt, nærmest som i en subkultur i byen. Så lenge de var innenfor anstalten og ikke hadde tilgang til alkohol, fungerte tvangslemmene såpass tilfredsstillende at det gav presten håp om varig forbedring. Problemet var ikke tiden de var på «*Tvangen*», men det som ventet dem etter løslatelsen:

Saa snart Anstaltens Dør aabnes for dem ere de omgivne af sine gamle Kammerater. Disse Mennesker ved saa vel om hverandre, de kjende saa nøiagtigt til naar, deres Bekjændtes Straffetid udløber, og saa længe det gjelder det Onde, er der et Sammenhold og en Enighed, ja en Redebondhed til at bistaa hverandre som langt overgaar den Redebondhed som udfaldes for at redde dem ud af deres Elendighed⁷⁰

De løslatte hadde på grunn av alkoholmisbruk, ofte i kombinasjon med fysisk uførhet, i varierende grad nedsatt arbeidsevne. I tillegg var allmuen i byen generelt svært skeptisk til denne gruppen. Det kunne til tider være vanskelig nok å få seg arbeid for såkalte skikkelige arbeidsfolk, og det var enda verre «*naar det gjælder den Arbeider, som har ført et saadant Liv, at han har været indesat på Arbeidsanstalten en eller flere Gange*». ⁷¹ For mange fantes ganske enkelt ikke noe alternativ til anstalten. I 1887, samme året første bok i «*Hellemyrsfolket*» kom ut, skrev Holdt at skamfølelsen over det å være tvangsløst døde ut og at tvangslemmene oppfattet det som en selvsagt sak at de hadde tilbakevendende opphold på tvangsarbeidsanstalten. Presten gav uttrykk for at enkelte oppfattet tvangsarbeidsanstalten som et hjem:

Og dertil kommer, at enten deres Rygte som daarligt, at de har vanskelig for at faa Arbeide, eller ogsaa er deres Helbred saa nedbrudt, at de har vanskelig for – undtagen i Sommermaanederne, at erhverve saa meget, at de kan friste saapas gode Kaar ude i Friheden, som dem de har paa Tvangen. Og derfor har denne lidt efter lidt mere faaet Karakteren for dem af et Hjem end en Straffeanstalt, hvor de der tilbringe en større Del af Aaret, indtil de paa Grund af Alder eller Sygelighed gaar over til Almissemønstre paa Arbeidsanstaltens Fattigavdeling.⁷²

Holdt skrev dette på 1880-tallet da de økonomiske tidene var vanskelige og arbeidsledigheten forholdsvis stor. Men dette var problem som tvangslemmene møtte også i gode tider, noe de frivillige innsettelsene også viser.

Men drukkenskap og problemene det medførte forklarer ikke alene innsettelsene på tvangsarbeidsanstalten. Drukkenskapen ble heller ikke sett på som noe utpreget problem i Bergen generelt, selv om det selvsagt var det for dem det gjaldt. I diskusjonen om hvorvidt det burde etableres et samlag i Bergen

med monopol på salg av brennevin, uttalte både magistrat og politimester seg i 1875 positivt om edruskapstilstanden i byen. Politimester Magelsen gav uttrykk for at edruskapen alltid kunne bli bedre, særlig under fisketiden og den livligste skipstrafikken, men det stod bedre til i Bergen enn i mange andre byer det var naturlig å sammenlikne seg med.⁷³ Ordfører Jacob A. Michelsen skrev i sin innstilling at «den offentlige Ædruelighedstilstand ikke er af nogen foruroligende Beskaffenhed her paa Stedet», og viste til at tallet på arrestasjoner på grunn av fyll var færre enn i de fleste andre større byer.⁷⁴

Fattigloven knytter drukkenskapen og løsgjengeriet tett opp til mulig kriminell aktivitet, om folk som et resultat av det «ikke kunne lovlig ernære sig». Dette var en sammenheng som ble nevnt også i Bergen i debatten om opprettelsen av brennevinssamlag. Samtidig er det klart at denne sterkt marginaliserte gruppen i mange tilfeller bare hadde to utveier for å overleve: Enten gå den sikkert tunge veien til politikammeret for å be om å bli innsett på Tvangen, eller begå ulike vinningslovbrudd regelmessig. I Trondheim var nesten 80 prosent av alle som ble dømt for voldslovbrudd i tiden 1875–1885 ruset ved lovbruddet.⁷⁵ Det er grunn til å tro at også svært mange tyverilovbrudd ble utført i ruset tilstand. Fengselspresten i Trondheim, Andreas H. Hval, gav i 1883 klart uttrykk for sammenhengen mellom drukkenskap og kriminalitet, og brukte fangene selv som vitne:

En fange skildrede situationen således: 'Når vi komme på kommersen, holde vi på, sålänge vi have en skilling, så gå klæderne; og når vi så efter rangelen ere slappe på legeme og sjæl, så stjæle vi for at få en dram til at slukke tørsten med.'⁷⁶

Den direkte sammenhengen mellom tvangsarbeid og kriminalitet avspeiler seg også tydelig i tvangsarbeidernes rulleblad. Et klart flertall av mannlige tvangsarbeidere hadde også innsettelse på ulike straffeanstalter bak seg. På mange måter var det et overlappende klientell her, særlig blant kjerneclientellet både i straffeanstaltene og på tvangsarbeidsanstalten.

Blant tvangslemmene finner vi en forholdsvis stor gruppe med en svært vanskelig livssituasjon på grunn av mangel på materielle primærbehov, som mat og ikke minst husrom. I tillegg har gruppen vært sterkt preget av rusmisbruk som har forsterket vanskelighetene. Denne livssituasjonen gjorde at politiet oppfattet disse personene som et problem, og manglende evne til å endre livssituasjonen førte til en vedvarende oppmerksomhet og oppfølging fra politiets side. Politiet kunne handle, og handlet, på dagen om de ønsket det. Jeg har tidligere vist flere konkrete eksempler på akkurat det. Samtidig ymter kildematerialet at det var få alternativ til rask retur for mange løslatte tvangslemmer. Tvangslemmene gav selv uttrykk for akkurat dette til fengselspresten, og anstalten ble etterhvert oppfattet som et hjem for en del. At det slett ikke var uvanlig å selv be om innsettelse, viser det samme. Drivkraft-

ten bak de akselererende innsettingsspiralene vi kan observere for så mange tvangslammer, er altså en stadig forverret livssituasjon, samtidig som de ble stadig mer synlige for politiet. Personer som Tippe Tue, som var rappkjefet og gjerne selv forårsaket gateoppmerksomhet, har selvsagt vært svært godt kjent av politiet i Bergen.

Tvangsarbeidsanstalten var med på å forsterke den onde spiralen som også straffanstaltene var en del av – dess flere opphold i tvangsarbeidsanstalten, disse mindre arbeidsfør ble en i egne og andres øyne, og følgelig mer utsatt for nye innsettelse. Men politiet slo ikke bare ned på drukkenskap og eventuell småkriminalitet i forbindelse med det. Mistanke om kriminell aktivitet som ikke kunne bevises, og da først og fremst tyveri, har åpenbart i seg selv vært tilstrekkelig motiv for innsettelse i tvangsarbeidsanstalten, i ly av fattiglovens ordlyd om «ørkesløshed».

«... men vi e' alle mennesker ...»

De historiske kildene støtter Amalie Skrams bilde av tvangsarbeidsanstalten i Bergen som en stigmatiserende institusjon som utløste spott og skam over de innsatte. Hun demonstrerer slik en svært god observasjonsevne. Tvangsarbeidsanstalten var i full drift da hun skrev «Hellemysr-folket», og hun har som andre i byen kjent godt til anstalten og hvem som ble satt der. Olines sønn Jens visste det også uendelig godt, og for ham var det utenkelig å bidra til at moren skulle oppleve fornedrelsen ved å bli stengt inne på tvangsarbeidsanstalten:

«Ja, hon kommer ikkje på Tvangen så lenge eg e' i live, enten du sparker bakut eller forut.» Jens var gått hen til bordet og stod nu og dunket i det med sin høire hånds knoker. «Vel e' hon låk og skrøpeli', men vi e' alle mennesker, og en mor e' en mor for Gud og kvermann. Å derme' basta.» Han slo et hardt slag til beslutning og gikk ut i vedboden, hvor han gav sig til å kløve ved.⁷⁷

Tippe Tue finner vi igjen på den virkelige tvangsarbeidsanstalten, og Oline kunne gjerne også ha blitt satt der. Men de skiller seg begge noe ut fra det typiske klientellet. Tippe Tue var typisk som alkoholisert, men han var ikke hjemløs og hadde også en ektefelle. Oline var ikke prostituert og langt over gjennomsnittsalderen for de kvinnelige tvangsarbeiderne, i tillegg til å være gift med Sjur Gabriel. Men det er heller ikke vanskelig å finne kvinner som ligner på Oline, selv om de altså var i mindretall.

Romansyklusen «Hellemysr-folket» problematiserte rollen miljø og særlig arv hadde for skjebnen til romanfigurene. Og skjebnen var ikke vennlig mot Oline og Sjur Gabriels etterkommere. Betydningen av arv var mot slutten av 1800-tallet i økende fokus, og interessant nok ble det å motarbeide at løsgjengere fikk reproducere seg foreslått som et sosialpolitisk virkemiddel for å forbedre kvaliteten på befolkningen. Dette arvehygieniske tankegodset fikk tverrpolitisk tilslutning og endte for så vidt med steriliseringsloven i 1934.

Noter

- 1 Gyldendals utgave av *Hellemyrsvolket* fra 1990, *To venner*:78f.
- 2 Edvard Beyer: «Fra Ibsen til Garborg», bind 3 i *Norges litteraturhistorie*, Cappelen forlag 1991:506.
- 3 Gunnar Staalesen i *Bergens Tidende*, 24. august 1996
- 4 Digitalarkivet, Døypete i Bergen 1668–1815, 21. august 1803. Vigde i Bergen, Vigde i Bergen 1816–1911, 5.5.1833. Jo Gjerstad skriver også om Tippe Tue i *Bergenske bilder : dragere, fiskebærere og andre snurrige personer fra den gamle hansastad*, Centraltrykkeriet 1993
- 5 Gyldendals utgave av *Hellemyrsvolket* fra 1990, *To venner*:90.
- 6 Gyldendals utgave av *Hellemyrsvolket* fra 1990, *To venner*:79.
- 7 Se Frode Ulvund: «*Byens udskud*»? ein studie av karrierar som innsett i tvangsarbeids- og straffanstalter i Bergen ca. 1850–75, Bergen 2002 for en mer detaljert gjennomgang av dette.
- 8 Statsarkivet i Bergen (SAB): Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 1, 1856–57, 16.11.1857.
- 9 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 17.3.1874.
- 10 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 11.6.1874.
- 11 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 15.3.1874.
- 12 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 24.3.1874.
- 13 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 16.6.1874.
- 14 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 2, 1858–60, 12.1.1858.
- 15 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 2, 1858–60, 1.5.1858.
- 16 SAB: Politimesteren i Bergen, Kopibok B. N. 9, 1844–1857, 2065/52 Brev til Bergen Stiftamt datert 11.12.1852.
- 17 SAB: Politimesteren i Bergen. Forretningsjournal nr. 5. 1867–70, 10.9.1867.
- 18 SAB: Politimesteren i Bergen. Forretningsjournal nr. 5. 1867–70, 28.9.1867.
- 19 SAB: Politimesteren i Bergen. Forretningsjournal nr. 5. 1867–70, 16.10.1868.
- 20 Julius Olsen: «Politivæsen, strafferetspleien, fængsel, straffanstalter m.v.» band 1 i *Bergen 1814–1914*, Bergen 1914:349.
- 21 Christopher John Harris: «Fra Faldne Kvinder til Dyktige Piger» i *Bergensposten* nr1/2000:53.
- 22 Alexander Kielland: «Den kombinerede Indretning. Særtryk af «Stavanger Avis»»; Stavanger 1889, her etter Bjørn Utne: «Den Kombinerede Indretning. En sosial-politisk pakkeløsning fra 1800-tallets Stavanger I» i *Stavanger Museums Årbok* 1980:110f.
- 23 SAB: Politimesteren i Bergen, Kopibok B nr. 12, fol. 224b..
- 24 SAB: Politimesteren i Bergen, Kopibok B Nr. 11, 1866–1875, fol. 16b, her sitert etter Kopperdal 2000:15.
- 25 SAB: Politimesteren i Bergen, kopibok nr. 12, fol. 224a.
- 26 Riksarkivet (RA): JPD. Fengselsstyret, Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907: Vedkommende Kirke-Departementet. Fattigstatistikk. C. Skema for de Formandskaber eller Amtsformandskaber, som har opprettet Tvangsarbeidsanstalter, Forklaring om Bergens Tvangsarbeidsanstalt for 1879, kolonne 22.
- 27 Vilhelm Holdt: *Magdalenasagen, et Foredrag den 24de Februar 1880*, Bergen 1880:37f.
- 28 Holdt 1880:38.
- 29 Catharine Lis & Hugo Soly: *Disordered Lives. Eighteenth-Century Families and their Unruly Relatives*, Polity Press 1996:2 et. passim.
- 30 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 4, 1863–65, 1.7.1863.
- 31 Digitalarkivet, Folketeljinga 1865 for Bergen, rode 22–88.
- 32 SAB: Politimesteren i Bergen, Kopibok B. N. 9, 1844–1857, 2065/52 Brev til Bergen Stiftamt datert 28.1.1852.
- 33 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 4, 1863–65, 14.6.1864.
- 34 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 4, 1863–65, 6.7.1864.
- 35 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 2, 1858–60, 9.12.1858.
- 36 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 4, 1863–65, 20.5.1863.
- 37 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 4, 1863–65, 8.6.1863.
- 38 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 4, 1863–65, 2.7.1863.
- 39 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 10.3.1874
- 40 SAB: Politimesteren i Bergen. Forretningsjournal nr. 5. 1867–70, 16.8.1867.
- 41 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 5, 1867–70, 17.8.1867.
- 42 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 1, 1856–57, 30.11.1857.
- 43 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 1, 1856–57, 21.8.1857.
- 44 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 2, 1858–60, 1.9.1858.
- 45 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 4, 1863–65, 15.5.1863.
- 46 SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 2, 1858–60, 20.10.1858.
- 47 SAB: Politimesteren i Bergen. Forretningsjournal nr. 5. 1867–70, 20.8.1867.

- ⁴⁸ SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal, Nr. 8, 1874–1875, 14.3.1874.
- ⁴⁹ Digitalarkivet: Gravlagde i Bergen 1816–1880, 10.8.1874.
- ⁵⁰ SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 7.3.1874.
- ⁵¹ SAB: Politimesteren i Bergen, Forretningsjournal nr. 8, 1874–1875, 17.3.1874.
- ⁵² Eilert Sundt: *Om Fattigforholdene i Christiania*, Oslo 1978 [Christiania 1870]:150.
- ⁵³ RA: JPD. Fengselsstyret, Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907: Vedkommende Kirke-Departementet. Fattigstatistikk. C. Skema for de Formandskaber eller Amtsformandskaber, som har opprettet Tvangsarbeidsanstalter. Forklaring om Bergens Tvangsarbeidsanstalt for 1886.
- ⁵⁴ SAB: Politiretten, Domsprotokoll 12, 1852–1856, 4/1852.
- ⁵⁵ Rundskriv fra Justits- og Politi-Departementet 8.10.1864.
- ⁵⁶ SAB: Sund Sokneprestembete, l.2.d. Journal-saker 1865. Brev fra fogden i Nordhordland til Sunds fattigkommisjon, datert 14. august 1865.
- ⁵⁷ RA: JPD. Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidspakke Lister og Mandal, Stavanger, S. Bergenhus, N. Bergenhus, Romsdal 1857–1907, pakke nr. 12., søknad datert 16.10.1865.
- ⁵⁸ RA: JPD. Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907, avtalene godkjent av departementet 20.10.1865 for Nordre Bergenhus og 23.11.1865.
- ⁵⁹ RA: JPD. Fengselsstyret, Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907, godkjenning for Ålesund by 8.1.1867 og mellom Romsdal amt og arbeidsanstalten for Søndre Sunnmøre 11.6.1872.
- ⁶⁰ Tvangsarbeidsanstalten har ikke etter det jeg har sett inngått noen avtale med Ryfylke fogderi.
- ⁶¹ Sundt 1978:145.
- ⁶² Sundt 1978:145.
- ⁶³ Alexander Kielland: Den kombinerte Indretning. Særtrykk af «Stavanger Avis»; Stavanger 1889, her etter Utne 1982:103.
- ⁶⁴ Olsen 1914:349.
- ⁶⁵ Bloms «Underdanigst Indberetning frå Amtmand G.P. Bloms og hans Reise i Udlandet til Undersøgelse af Fattigvæsenet og dets Lovgivning» i *Motiveret Udkast til almind. Lov om Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og paa Landet, udarbejdet af den dertil ved Resol. 16de Febr 1843 naadigst udnævnte Commission*, Drammen 1844:55
- ⁶⁶ *Betænkning og Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 5te August 1853 nedsatte Commis-sion angaaende det offentlige Fattigvæsen paa Landet*, Christiania 1856: 111.
- ⁶⁷ Bernhard Getz: *Udkast til Almindelig borgerlig Straffelov for Kongeriget Norge. Motiver*, Kristiania 1893:127.
- ⁶⁸ RA: S-3212 Justisdepartementet, Lovvedlingen, De Strafferett. Prosess. Frigjøring og rettsoppgjør. L 0080-001/002/1003 (Erklæringer angående utkast til lov om løsgjengeri, politimesteren i Bergen)
- ⁶⁹ RA: JPD. Fengselsstyret, Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907: Vedkommende Kirke-Departementet. Fattigstatistikk. C. Skema for de Formandskaber eller Amtsformandskaber, som har opprettet Tvangsarbeidsanstalter. Innberetning for året 1880.
- ⁷⁰ RA: JPD. Fengselsstyret, Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907: Vedkommende Kirke-Departementet. Fattigstatistikk. C. Skema for de Formandskaber eller Amtsformandskaber, som har opprettet Tvangsarbeidsanstalter. Innberetning for året 1880.
- ⁷¹ RA: JPD. Fengselsstyret, Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907: Vedkommende Kirke-Departementet. Fattigstatistikk. C. Skema for de Formandskaber eller Amtsformandskaber, som har opprettet Tvangsarbeidsanstalter. Innberetning for året 1879.
- ⁷² RA: JPD. Fengselsstyret, Kontor D 1814–1958, Tvangsarbeidsanstalter, Bergen 1872–1907: Vedkommende Kirke-Departementet. Fattigstatistikk. C. Skema for de Formandskaber eller Amtsformandskaber, som har opprettet Tvangsarbeidsanstalter. Innberetning for året 1886.
- ⁷³ Bergen Kommunes Forhandlinger: Indstillinger for Bergens formandskab og de dertil sluttede Repræsentantskaber for Aaret 1875, Bilag No. 3 til instilling nr. 56/1875:54.
- ⁷⁴ Bergen Kommunes Forhandlinger: Indstillinger for Bergens formandskab og de dertil sluttede Repræsentantskaber for Aaret 1875, Instilling nr. 56/1875:180.
- ⁷⁵ Knut Arild Knudsen: *Kriminalitet i Trondheim 1875–1885*, Utrykt hovedfagsoppgåve i historie, Trondheim 1997:75.
- ⁷⁶ Andreas Hval: «Om forbyrderens vilkår» i *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen og øvrige penitentiære institutioner*. København 1884:196.
- ⁷⁷ Gyldendals utgave av *Hellemyrsfolket* fra 1990, *To venner*:91.